

पाचवे प्रकरण

मधुसूदन कालेलकरलिखित

‘तो राजहंस एक’:

वाङ्मयीन चिकित्सा

‘तो राजहंस एक’: वाङ्मयीन चिकित्सा

५.१ प्रास्ताविक :-

‘तो राजहंस एक’ हे कर्णाच्या जीवनावर आधारीत नाटक आहे. या नाटकाचा प्रथम प्रयोग ८ नोव्हेंबर रोजी नाट्य संपदेसारख्या मातब्बर संस्थेने सादर केला. रवींद्र महाजनी, सुधा करमरकर सारख्या गुणी कलाकारांनी ही नाट्यकृती सादर केली. पुरुषोत्तम दारव्हेकर यांनी या नाटकाचे दिग्दर्शन केले होते. यावरूनच हे नाटक एका प्रतिथयश नाटककाराचे आहे लक्षात येते.

५.२ ‘तो राजहंस एक’ मधील कथानक :-

कुरुक्षेत्रावर कर्णाचे पतन झाले त्या युद्धभूमीवर या नाटकाचा पहिला प्रवेश सुरू होतो. कर्णाच्या रथचक्रांशेजारी आपल्या मित्राजवळ दुर्योधन बसलेला असतो. त्यावेळेस अस्वस्थ कुंती तिथे येते. दुर्योधनाला कर्णरथचक्राजवळ पाहून दचकते. दुर्योधन राजमातेला पाहून प्रथम आश्चर्यचकीत होतो व नंतर विचारतो, ‘राजमाता कुंती ! आपण इथे?’ कुंती त्याला दुःखाने उद्देगाने ‘मीच ती अभागी कुंती.’ असे म्हणते. दुर्योधन कुंतीला, “अभागी तुम्ही नाही, अभागी मी आहे, कारण कर्णासारखा जिवलग मित्र मी हरवून बसलो आहे. तुम्ही हरवलेल्या पुत्राला शोधताय.’ असे स्पष्टपणे म्हणतो. कुंतीला हुंदका फुटतो. दुर्योधन कुंतीला उपेक्षित पुत्रासाठी रडण्याचे नाटक करू नका’ असे सांगतो व मृत कर्णाला “आयुष्यभर एकमेकांची संगत सोडणार नाही असं वचन दिलंस तू मला.- नाही पाळलंस !”^१ असे उद्देगाने म्हणतो व शेवटी “कर्ण गेला आणि युद्ध संपलं ! दुर्योधनाचा पराभव झाला. आता लढायचं कुणासाठी ? कशासाठी ?” या भावनोद्रेकापर्यंत येतो. कुंती त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करते; पण तो निघून जातो.

कुंती रथचक्रावर डोके ठेवून विलाप करते व “एकदा, फक्त एकदा ‘आई’ म्हणून हाक मार तुझ्या दुर्दैवी आईला ! तुझ्या तोंडून ती हाक ऐकली की मी मरायला मोकळी झाले रे.”^२ असा तिचा आक्रोश चालू असताना अर्जुन तेथे येतो. रणभूमीवर कुंतीमातेला पाहून अर्जुन, “तू आमची समर्थ पांडवांची माता नाहीस- तर इंद्रप्रस्थाची राजमाता आहेस.” असे म्हणतो. भावविवश कुंती त्याला ‘कर्ण हा आपला पुत्र होता.’ हे सत्य सांगते. अर्जुनाला कुंतीकडून कर्णाला आपले स्वतःचे जन्मरहस्य माहित असलेले समजते. त्याचक्षणी अर्जुनाला कर्णाने

मृत्यू कसा स्वीकारला हे लक्षात येते. तो आपल्या “ भ्रातृहत्येच्या पातकाला ” कुंतीला जबाबदार धरतो. कुंती ही जबाबदारी स्वीकारते. अर्जुनाला ‘सूतपुत्र’ म्हणून कर्णाचा पांडवांनी केलेला अपमान आठवतो, पांचालीने त्याची केलेली अप्रतिष्ठा आठवते, भीमाने कर्णाचा केलेला पाणउतारा आठवतो आणि याचवेळेस ध्वनीमाध्यमाद्वारे रंगशस्त्रस्पर्धेतील प्रसंग रंगमंचावर साकारतो. यामध्ये दुर्योधन “ अर्जुना, अंगदेश या राज्यात नसेल तर कर्णासाठी तो जिंकला जाईल, दुःशासना, राजमुकुट, सुवर्णसिंहासन छत्र चामरे या क्षणी घेवून ये. या क्षणापासून कर्ण अंगराज कर्ण झाला आहे.” असे म्हणत असतानाच कर्णाचा जयजयकार सुरू होतो. येथे पहिला प्रवेश संपतो.

पहिला अंकातील दुसऱ्या प्रवेशाची सुरुवात ‘अंगराज कर्णाचा विजय असो.’ या जयघोषांनीच होते. राधा या कर्ण सत्काराने बावरलेली असते. कर्ण येऊन तिला वंदन करतो व आपल्या मस्तकावरील मुकुट तिच्या पायाशी ठेवतो. राधा त्याला, “ अरे आज तू अंगराज झालास! उद्या जगज्जेता होशील ! तू का माझ्या मिठीत मावणार आहेस?”^३ असे विचारते. यावर कर्ण, “ जगज्जेता म्हणवून घेण्यापेक्षा राधेय म्हणवून घेण्यातच अभिमान वाटेल मला.” असे अभिमानाने उत्तर देतो. राधेला कर्णाच्या मुखातून रंगस्पर्धेची हकीकत कळते. कर्णाचा झालेला राज्याभिषेक कर्णाच्या ‘तातांनी’ पाहिला हे समजते. राधा या साऱ्यावर ‘ तुझ्या पराक्रमी शेल्याला कुणाच्या तरी पदराची गाठ बांधण्याचं ’ माझं स्वप्न आहे म्हणून कर्णाच्या लग्नाचं सुतोवाच करते व भेट म्हणून वसुंधरेला कर्णाकडे पाठवते. कर्ण तिच्या शालिन सौंदर्याने वेडा होतो. त्या दोघांचे मनोमीलन होते. त्याचवेळेस राधा परत येत कर्णाला आपली भेट आवडली का हे विचारते? वसुंधरा लाजून वडिलांना ही हकीकत सांगण्यास जाते. त्याचवेळेस दुर्योधन तेथे येतो. दुर्योधन कर्णाला ‘ अंगराज केल्याबद्दल धृतराष्ट्र महाराजांनी संमत्ती दिली ’ हे सांगतो. कर्ण यावर, “ माणसाला जगण्याचं प्रयोजन सापडावं लागतं. ते प्रयोजन तू आज मला दिलंस.”^४ असे सांगतो व दुर्योधनाला ‘ मी तुला काय देऊ?’ हा प्रश्न विचारतो. दुर्योधन त्याच्याकडे निखळ मैत्री मागतो. कर्ण त्याला शब्द देतो हे पाहून सुखावलेली राधा ‘ तुम्हा दोघांची दृष्टच आज काढावी,’ असे म्हणते. दुर्योधन राधेला तुम्ही कर्णाचं कौतुक पाहू शकता असे म्हणत स्वतःच्या मनीचे शल्य, “ ज्याचं कौतुक डोळे भरून पाहायला कुणी नाही त्यानं कौतुक करण्यासारखी गोष्ट करावी तरी कशाला ?” या शब्दात प्रकट करतो. यामुळे कर्ण विषय बदलत अंगदेश आपल्या अधिपत्याखाली नसल्याचे सांगतो. दुर्योधन अंगदेश जिंकून घेण्यासाठी दोन दिवसांनी अंगदेशाकडे जावयाचे असल्याचे सांगतो. राधा दुर्योधनाला कर्ण विवाहाबद्दल सांगते. ‘ आपणाला ही वार्ता आल्याबरोबर न सांगून कर्णाने मित्रद्रोह केला.’

असे दुर्योधन त्याला चिडवतो व कर्णाचा विवाह हस्तिनापूरातच होईल असे सांगतो. कर्णही अंगराज्य मिळवूनच विवाह करण्याचा निश्चय करतो. दुर्योधन निघून गेल्यावर राधा त्याला त्याचं जन्मरहस्य सांगून 'तुझ्या नसानसातून वाहणारं रक्त राजघराण्याचं आहे' हे सत्य सांगते. यामुळे उद्विग्न बनलेला कर्ण, "आजवर सूतपुत्र म्हणून लोकांनी मला हिणवलं ! माझी अवहेलना केली ! ते सारं सोसलं मी पण त्यापेक्षाही मोठा घाव घातला नियतीने ! तो सोसायचं सामर्थ्य दे आई ! आई आज माझ्या मस्तकी छत्र धरलं दुःशासनानं. पण हे छत्र गमावून बसलो मी! आज भर सभेत दुर्योधनानं अंगराज म्हणून माझा बहुमान केला. त्या बहुमानाचा आनंद 'तू माझी आई नाहीस हे सांगून हिरावून घेतलास.'" असे आईला म्हणून निघून जातो. येथे दुसरा प्रवेश संपतो.

तिसरा प्रवेश कर्णाच्या हस्तिनापूरातील नवीन राजवाड्यात सुरू होतो. या राजवाड्यात शकुनी आणि दुर्योधन राजमहालातील युधिष्ठिरांचा युवराज्याभिषेक सोडून आलेले असतात. कृष्णामुळे कौरवकुलातील युवराजाचा आपला हक्क डावलला गेला, अशी दुर्योधनाची भूमिका झालेली असते. कर्णाला शकुनी व दुर्योधन लाक्षागृहात पांडवांना जाळून मारण्याची कल्पना सांगतात. कर्ण या कल्पनेला विरोध करून दुर्योधनाला पांडवांना सरळ युद्धाचे आव्हान देण्यास सुचवितो. दुर्योधन शकुनीमामाचा लाक्षागृहाचा पर्याय बरोबर आहे असे कर्णाला सांगतो. कर्ण 'तुझ्या इच्छेबाहेर मी नाही,' म्हणत संमती देतो. याचवेळेस जाता जाता द्रौपदी स्वयंवराचे वृत्त कर्णाला देत 'तो पण तू जिंकून द्रौपदीला दासी म्हणून इथं आणायला हवीस तरच द्रुपदानं केलेल्या अपमानाची भरपाई होईल.'^५ असे म्हणतो. कर्ण स्वयंवरासाठीच्या पणात भाग घेण्याचे मान्य करतो. दुर्योधन शकुनी निघून जातात. वसुंधरा येते. कर्णाला ती माता होणार असल्याचे सांगते. कर्ण आनंदतो. त्याचवेळेस ती द्रौपदी स्वयंवराचा विषय काढते व कर्णाला, "द्रौपदी हे महत्त्वाकांक्षेचे दुसरे रूप आहे." असे म्हणून संमती देते. कर्ण आनंदून निघून जातो. कुंती तेथे येते. वसुंधरा हा निरोप राधेला देते. राधा कुंतीच्या पायाला स्पर्श करत असताना कुंतीच्या व कर्णाच्या पायातील साम्य तिच्या लक्षात येते. राधा कर्णाच्या खऱ्या आईचे नाव राजमाता कुंती आहे हे सांगते. दचकलेली कुंती भावनाशील बनलेल्या राधेला "बस राधे ! याचा पुन्हा उच्चार करायचा नाही. हे फक्त तुझ्या माझ्यातच राहू दे. कर्णाला काय पण अधिरथाला सुद्धा हे रहस्य कळता कामा नये ! शपथ आहे तुला कर्णाची"^६ अशी शपथ घालते. राधा 'कर्णाला कायमचा सूतपुत्र ठरवू का ?' हा प्रश्न विचारते. कुंती आपले दुःख व वेदना राधेच्या समोर प्रकट करत असतानाच कर्ण तिथे येतो व कुंतीला प्रणाम करतो. कुंती त्याला त्याचा संसार पहायला आल्याचे सांगते. कर्ण कुंतीला 'आपल्या आयुष्याची धुळवड पाह्यलीत. युधिष्ठिरांचा

युवराज्याभिषेक चाललेला असताना महाराणी एका सूतपुत्राच्या घरी आलेली जगाला कळली तर प्रतिष्ठेला कलंक लागणार नाही का? हा प्रश्न खोचकपणे उपस्थित करतो. कुंती भावव्याकुळ होवून 'कर्णा!' असे म्हणतानाही " कर्ण नाही राजमाते- अंगाधिराज ! मला कर्ण म्हणायचा अधिकार माझ्या मातापित्यांना आणि दुर्योधनाला आहे." असे स्पष्ट बजावतो. कुंती कर्णाला यावर पाच पांडवांप्रमाणे मला तू ही एक आहेस असे म्हणते पण कर्ण " .. राजमाते, आईचे नाव म्हणजे वरचेवर बदलणारे राजमुकुट नव्हते. तो आहे एक आमरण बदलू न शकणारा शिलालेख." असे सांगून आपल्या मनात जाचणारे रंगस्पर्धेतील सूतपुत्रत्वाच्या वेळेस हे वात्सल्य कर्णासाठी नसल्याचे दर्शवून देतो. यावर कुंती, " चुकले मी अंगराज, येते मी राधे माझा राग नाही तुझ्या पुत्रावर! रागवायचं कशाला ? मीच आले अनाहुतासारखी इथे ! पोटातील माया पोटातच घेऊन जाते आहे मी, पुन्हा ती ओठावर येऊ देणार नाही. मला क्षमा करा अंगराज. मी चुकले असेन तुम्हाला दुःखही दिलं असेन. पण तुम्हीही एका मातेचे पुत्र आहात! तुम्हाला कळायला हवं होतं की राजमाता असली तरी कुंती कुणाची तरी आई आहे." ^७ असे म्हणून व्यथित अंतःकरणाने जात असतानाच पहिला अंक संपतो.

दुसऱ्या अंकामधील पहिला प्रवेश इंद्रप्रस्थातील पांडवांच्या राजवाड्यात सुरू होतो. कुंती द्रौपदीची वाट पाहत असते. अवंतिका, राजमार्गावर, सौधासौधावर स्त्री-पुरुष एका तेजस्वी दिव्य पुरुषाचं दर्शन घेण्यासाठी लोक उभे आहेत, हे कुंतीला सांगते. कुंतीला कर्णच आपल्याला भेटायला येत आहे असे वाटते. पण तसे घडत नाही. निराश झालेली कुंती दालनात एकटीच असताना सूर्य प्रकाशातून सूर्याचा व तिचा भासमान संवाद होतो. यातून सूर्य व कुंती आपले दुःख प्रकट करतात. प्रकाश कमी होत असतानाच अर्जुन येथे येतो व 'कर्णाच्या महाली जाऊन आल्यापासून माते तू उदास उदास असतेस, त्या कर्णानं तुझा काही आपमान केला नाही ना?' हा प्रश्न विचारतो. कुंती 'नाही' म्हणते. या संभाषणात अर्जुनाच्या मुखातून वारंवार 'सूतपुत्र' असा कर्णाचा उल्लेख येतो. यामुळे कुंती व्यथित होते. याचदरम्यान द्रौपदी तेथे येते. द्रौपदीला आशीर्वाद देऊन कुंती निघून जाते. अर्जुन " द्रौपदीला पाच पांडवांची पत्नी झाल्याबद्दल खंत वाटत नाही ना?" हा प्रश्न विचारतो. द्रौपदी ' त्या सूतपुत्राला वरण्यापेक्षा आजन्म कुवार राहिले असते मी' असे म्हणते याचदरम्यान शकुनी तेथे युधिष्ठिराला भेटायला येतो. अर्जुन त्याला घेऊन युधिष्ठिराकडे जातो. कृष्णाचे तेथे आगमन होते. कृष्णही द्रौपदीला कर्णावरून छेडतो व 'कृष्णे, कर्ण उच्चकुलीन असता तर-' अशी पृच्छा करतो. द्रौपदी ' कृष्णा फार कठिण प्रश्न विचारलास. पातिव्रत्याची मर्यादा सांभाळूनसुद्धा माझ्या मनात आलेलं पण जिभेवर न येऊ शकणारं उत्तर तू जाणतोस ! मग क्षणासाठी का होईना या निष्कलंक पातिव्रत्याला

थोडासा डाग का लावू पाहतोस ?' अशा प्रकारे आपले मनोगत स्पष्ट करते. तेवढ्यात शकुनी तेथे येतो. कृष्ण त्यांची चेष्टा करतो. शकुनी तेथून रागाने निघून जातो. अर्जुन येऊन कृष्णाला 'युधिष्ठिराने द्यूताचे निमंत्रण स्वीकारले आहे.' हे सांगतो. कृष्ण ही धर्मराजाचा स्वभाव जाणून पुढे काय घडणार आहे ते पाहण्याशिवाय गत्यंतर नाही या भूमिकेवर येतो. रंगभूमीवर अंधार होतो. या अंधारातून ध्वनी माध्यमातून द्यूत व द्रौपदी वस्त्रहरणाचा प्रसंग साकारतो. द्रौपदी कृष्णाचा धावा करत असतानाच पहिला प्रवेश संपतो

दुसरा प्रवेश वसुंधरा व तिचा पुत्र वृषसेन यांच्या संवादाने सुरू होतो. द्रौपदी वस्त्रहरणानंतर चौदा पंधरा वर्षांचा कालखंड गेलेला असतो. कर्ण राजसभेत गेलेला असतो. वसुंधरा त्याची वाट पहात असते. कृष्ण हस्तिनापूरात कौरव पांडवांच्या समेटासाठी आलेला असतो. यावर वृषसेन, " आई , बाबांसारखा धनुर्धर कौरवांच्या पाठीशी उभा असताना विनाशाची भिती असेल तर ती पांडवांना" असे म्हणतो. वृषसेन, वसुंधरा व राधा यांच्या संवादांतून कर्णा विषयीचा अभिमान, आस्था व प्रेम जाणवते कर्ण राजसभेतून येतो. वसुंधरा आपली काळजी व्यक्त करते. कर्ण " द्रौपदीने जे मनोमनी ठरवलं ते युद्ध ठरलं" म्हणून राजसभेतील वृतांत सांगतो. वसुंधरा द्रौपदीविषयी कर्णाला विचारते. कर्ण वसुंधरेवरील व आईवरील प्रेम, " कर्णाला जन्मजात लाभलेल्या कवचकुंडलापेक्षाही मौल्यवान अशा दोन कवचकुंडलांचं भाग्य कर्णाला लाभलं आहे ! एक आई आणि दुसरी तू, एकीनं जीवन घडवलं आणि दुसरीनं ते फुलवलं " " या शब्दात प्रकट करतो. कर्ण वसुंधरेचा संवाद सुरू असतानाच कृष्ण तेथे येतो. वृषसेन शस्त्रस्पर्धेत विजयी होवून येतो. आपल्या विजयाची वार्ता प्रथम कर्णाला देतो. वृषसेनाचे कौतुक करत असतानाच कर्णाच्या पोरकेपणाचे दुःख उघडे पडते. कृष्ण कर्णाला, " कर्णा बदकाच्या पिलात कधीकधी राजहंसाच्या पिल्लाला वाढावं लागतं पण त्याचा डौल, त्याचं तेज फार काळ लपून राहू शकत नाही." ^९ असे म्हणून स्वतःच्या व त्याच्या जीवनाची तुलना करतो व कर्णाला जन्मरहस्य सांगतो. तो कर्णाला, " तू पांडवांच्या बाजूला आलास तर युधिष्ठिर युवराज म्हणून तुझ्यावर छत्र धरील. भीम तुझ्यावर चामरे ढाळील. अर्जुन तुझा सारथी होऊन घोडे हाकील. नकुल सहदेव हे सेवकासारखे तुझ्या पायाशी बसून राहतील" ^{१०} असे प्रलोभन दाखवतो. कर्ण, कृष्णावर, अर्जुनाला वाचवण्यासाठी जन्मरहस्य सांगितल्याचा, आक्षेप घेतो. व स्पष्ट शब्दात " कदाचित कुंतीचं रक्त माझ्या नसातून वाहत असेल, पण दूध नाही ! ते राधेचे आहे. कृष्णा रक्त वेगळं आणि दूध वेगळं" असे सांगून दुर्योधनाच्या बाजूने राहण्याचा निश्चय व्यक्त करतो. कृष्णाला जाता जाता कर्ण द्रौपदी वस्त्रहरणापूर्वी केलेल्या आपल्या वक्तव्याचा होत असणारा पश्चाताप, सांगतो. कृष्ण कर्णाला त्याच्या भावना द्रौपदीपर्यंत पोहचवण्याचे

आशवासन देतो. अखेरीस कर्ण कृष्णाकडे आपण मृत्यूमुखी पडल्यावर “ तू क्षणाचाही विलंब न करता त्या स्थळी यावास आणि माझ्या अचेतन देह ला तुझ्या पावन हातांनी अग्नी मिळावा ”^{११} असे मागणे मागतो. कृष्ण निघून जातो. हा संवाद कर्णपत्नी वसुंधरा ऐकते ती आपल्या भावना “ आज मला अभिमान वाटला की ज्याला मी वरलं ज्यांची मनोभावे पूजा केली तो माझा पती कोणत्याही किंमतीला स्वतःला विकत देऊ शकत नाही, म्हणूनच तुम्ही साधे पुरूष नसून महापुरूष आहात ”^{१२} अशा शब्दात व्यक्त करत असतानाच प्रवेश बदलतो.

दुसऱ्या अंकातील तिसरा प्रवेश पांडवांच्या प्रासादातील एका महालात घडतो. द्रौपदीने मोकळ्या सोडलेल्या केशांची अवंतिका वेणी घालू पाहते. द्रौपदी तिच्यावर यामुळे रागावते व आपले मोकळे केश भीममहाराजांची प्रतिज्ञा पूर्ण होईपर्यंत तसेच राहणार असे म्हणत असतानाच कृष्ण तेथे येतो व द्रौपदीला, “ प्रतिज्ञा पूर्ण होण्याचा समय जवळ आला आहे.” असे म्हणून आश्वस्त करतो. द्रौपदी कृष्णाला अभिमन्यू चक्रव्युह भेदायला गेला आहे या संदर्भात सांगते. कृष्ण तिला कर्णासारखा श्रेष्ठ धनुर्धर बालकावर शस्त्र उचलणार नाही, असे सांगतो. द्रौपदी कर्णाचा पराक्रम मान्य करत असतानाच श्रीकृष्ण तिला, “ स्वयंवरासाठी भरलेल्या भर सभेत सूतपुत्र म्हणून कर्णाचा धिक्कार करणारी तू कर्णाच्या शौर्याचा गौरव करतेस ?” असा प्रश्न विचारतो. द्रौपदीही आपण त्याच्या कुलाचा धिक्कार केला, पण शौर्याचा नाही, असे म्हणते. कृष्ण द्रौपदीला कर्णाचा वस्त्रहरणाच्या वेळच्या वक्तव्याबद्दलचा पश्चाताप सांगतो व द्रौपदीला, “ कर्णाला पती म्हणून नाकारलं याचं शल्य तुझ्या मुखावर दिसते आहे,” असे म्हणतो. द्रौपदी या प्रश्नाने बावरते व आपल्या मनातही एका प्रातःसमयी कर्णाला पाहिल्यावर त्याला पती म्हणून नाकारण्याची चूक केली अशी भावना निर्माण झाल्याचे मान्य करते व आवेगाने श्रीकृष्णासमोरून निघून जाते. त्यावेळेस कुंती तिथे येते. कृष्णाला आपल्या मनाच्या व्यथा सांगते. कृष्ण तिला न्यायासाठी व हक्कासाठी हे धर्मयुद्ध लढले जात आहे, याची जाणीव देतो. कुंती म्हणूनच अभिमन्यूला चक्रव्युह भेदायला एकट्याला पाठवलं असे उपरोधिकपणे म्हणते. कृष्ण पांडवांनी भोगलेले अज्ञातवासातले लाजिःवाणे दिवस सांगतो. द्रौपदी वस्त्रहरणाची आठवण करून देतो व ज्या देशात स्त्रीची लज्जा हजारो डोळ्यादेखत लुटली जाते, तिची प्रतिष्ठा पायदळी तुडवली जाते, त्या देशाला विनाशालाच नामोरे जावे लागते अशी स्पष्ट कल्पना देतो. व हे युद्ध दुर्योधनाची मांडी चिरल्यावरच थांबेल, असे सांगतो. कुंती कर्णाचा प्रश्न उपस्थित करते. कृष्ण आपण कर्णासाठी केलेले प्रयत्न सांगतो. कुंती कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य तुला सांगता आले मग पांडवांना का सांगत नाहीस ? हा प्रश्न उपस्थित करते व हे युद्ध थांबले

पाहिजे, या अंतिम मुद्यावर येते. युद्ध थांबले पाहिजे हे शेवटचे वाक्य द्रौपदी पुनःश्च प्रवेश करताना ऐकते व आपल्या वस्त्रहरणाची आठवण देते. अर्जुन त्याचवेळेस येवून द्रौपदीची बाजू घेतो व सूतपुत्र कर्णाच्या संपूर्ण कुळाचा विनाश करण्याचा निर्धार व्यक्त करतो. कुंती त्याला कर्णाचा अपराध विचारते. अर्जुन अभिमन्यू मृत्यूची वार्ता “ त्या सूतपूत्राने आपल्या अमोघ अस्त्रानं त्या कोवळ्या बालकाला निःशस्त्र केलं आणि हजारो लांडगे एखाद्या हरिणबालकावर तुटून पडावेत तसे सारे रथीमहारथी माझ्या बाळावर तुटून पडले” अशा शब्दात सांगून अभिमन्यूला लाथ मारणाऱ्या जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा करतो. दुःखी अर्जुन व द्रौपदी महालात निघून गेल्यावर कृष्ण कुंतीला “ सांग राजमाते ! अजूनही तुला वाटते की युद्ध थांबावं? हा प्रश्न विचारतो. येथेच दुसरा अंक संपतो.

तिसऱ्या अंकाची सुरुवात वृषसेन व राधा यांच्या संवादाने होते. वृषसेन आपला पराक्रम राधेला सांगतो. अभिमन्यूच्या मृत्युमुळे कर्णपुत्राच्या वधाची अर्जुनाने केलेली प्रतिज्ञा राधेला माहित असते. त्यामुळे ती वृषसेनाला उद्यापासून तू रणभूमीवर जाऊ नको म्हणते. वृषसेन आजीला “ तुला अभिमान वाटला पाहिजे की अर्जुनाला प्रतिज्ञा करावी लागली माझा वध करण्याची ! ... एवढा मोठा योद्धा झालो मी ! ” असे म्हणत असतानाच कर्ण तेथे येतो. वृषसेनाचे कौतुक करतो. राधा कर्णालाही वृषसेनाच्याबाबतीत समजावू पाहते. कर्ण “ माते, प्रत्यक्ष कृष्ण ज्याचा सारथी त्या अर्जुनासारख्या धनुर्धराच्या हातून मरण यायलासुद्धा भाग्य लागतं ” असे म्हणतो. राधा कर्णात संवाद सुरू असतानाच दुर्योधन तेथे येतो. कर्णाला जयद्रथ वध झाल्याची वार्ता सांगतो. सुदर्शन चक्रामुळे सुर्यास्ताचा आभास झाला. लपलेल्या ठिकाणावरून जयद्रथ बाहेर येताच कृष्णाने अर्जुनाला ‘हा पहा सूर्य ! हा पहा जयद्रथ!’ असे म्हणताच अर्जुनाने क्षणातच जयद्रथ वध केला, हे समजताच कर्ण, हा कृष्ण द्रौपदीसाठी काय काय कृष्ण कृत्ये करणार आहे! असे म्हणतो.

दुर्योधन त्याला सुर्यास्तानंतरही युद्ध सुरू आहे, व घटोत्कचाने कौरवसेनेचा संहार चालवलेला आहे हे सांगून घटोत्कचाचा नाश वासवी शक्ती वापरून कर अशी विनंती करतो. कर्ण वासवी शक्ती अर्जुनासाठी राखून ठेवल्याचे सांगतो. निराश दुर्योधन जावयास निघताच कर्ण त्याला घटोत्कच वधाचे आश्वासन देतो. हर्षित दुर्योधन निघून जातो. कर्णाला नियतीच्या हास्याचे आवाज ऐकू येतात. यामुळे कर्ण आपल्या भावना स्वगतातून व्यक्त करतो व अखेरीस असे शापित जीवन कुणाच्या ललाटी लिहू नकोस पुन्हा !’ असे म्हणत असतानाच द्रौपदी तेथे येते. द्रौपदीला पाहून कर्ण संभ्रमीत होतो. द्रौपदी त्याला “ अभिमन्यूशी तुमचं वैर नसताना

त्याचा वध का केलात ?” हा प्रश्न विचारते. कर्ण, गुरू द्रोणाचार्यांच्याच आज्ञेमुळे अभिमन्यूला निःशस्त्र करावे लागले, हे सत्य सांगतो व आपली व्यथा, “ पांचाली प्रत्येक वेळी पापं दुसऱ्यांना करायची आणि त्याचा कलंक मी मिरवायचा हा शाप आहे, नियतीने कर्णाला दिलेला ! त्याला कोण काय करणार ? ” अशा शब्दात मांडतो. पांचाली, “ हे सत्य अर्जुनाला कळले असते तर अर्जुनाने आपल्या पुत्राच्या वधाची प्रतिज्ञा केली नसती ! ” असे म्हणते. यावर अर्जुनाला पुष्कळशा खऱ्या गोष्टी कळायच्या आहेत, असे कर्ण म्हणतो. त्याच वेळेस वसुंधरा तेथे येते. द्रौपदी जावयास निघते. वसुंधरा तिला कुंकू लावते. कर्ण हे पाहून हसतो. वसुंधरा हसण्याचे कारण विचारते कर्ण , “ पतिव्रते, तू - तू कुंकू लावलंस पांचालीला? आता तिचं सौभाग्य अढळ राहणार आहे ! ”^{१३} असे म्हणतो. अर्थ लक्षात आलेली वसुंधरा दचकते. याचवेळेस पहिला प्रवेश संपतो.

दुसऱ्या प्रवेशाची सुरुवात शकुनी व वृषसेन यांच्या संवादाने होते. शकुनी वृषसेनाच्या शौर्याचे कौतुक करून अंगराज आहेत का त्याची चौकशी करतो. दुर्योधन ही तेथे येतो. कर्ण आल्यावर द्रोणाचार्यांचे पतन झाल्याचे सांगून कौरवांचे सेनापतीपद कर्णाकडे सोपवतो. या संवादातूनच द्रोणाचार्यांचा वध धर्मराजाच्या असत्य बोलण्यातून झाला, हे समजते. दुर्योधन कर्णाकडे आपल्या निरंतर मैत्रीचे वचन मागतो. तसेच आपल्या डोळ्यात निर्माण झालेले अश्रू कोणाला सांगू नकोस हे ही वचन मागतो व भावनावेगाने निघून जातो. कर्ण सेनापती झाला म्हणून वसुंधरा त्याची पूजा करते. त्या दोघांनाही पुढील भविष्य माहित असते. कर्णाला त्याचे शाप माहित असतात. याच दरम्यान कौरव सैन्य कर्णाचा जयघोष सुरू करते. कर्ण त्यांना दर्शन द्यायला जातो. वसुंधरा हे भाग्य पाहून वृषसेनाला, “ नाही रे ! मला भिती वाटते, माझी दृष्ट लागेल, या जगावेगळ्या भाग्याला ! ” असे म्हणते. येथे दुसरा प्रवेश संपतो.

तिसऱ्या प्रवेशामध्ये वृषसेनाचे पतन झालेले असते. युद्धभूमीवरील आपल्या छावणीत कर्ण एकटाच बसलेला असतो. वसुंधरा कर्णाला भेटायला येते. वसुंधरा वसूबाळासाठी कर्णाचे दोन अश्रू मागते. कर्ण तिला हा निर्धार तू कोठून आणलास? हा प्रश्न विचारतो. यावर वसुंधरा , “ तुमच्या आईकडून! त्यांनी मला एकदा सांगितल होतं की ज्या वेळी मी नसेन व कर्णाला माझी गरज असेल त्यावेळी तू त्याची आई होऊन त्याच्याजवळ जा. ”^{१४} असे म्हणते. कर्ण तिला वृषसेनाच्या पराक्रमाची हकीकत सांगतो. वसुंधरा कर्णाच्या पाठीवर वार करण्यापर्यंत पांडवांची मजल जावू नये अशी अपेक्षा करते. कर्ण तिला ‘त्यांनी पाठीवर वार केला तरी मी छातीवर झेलीन !’ असे आश्वासन देतो. वसुंधरा आपला वंश निर्वंश झाला तरी “ तुमची

कीर्ती, तुमचं चरित्र्य, तुमचं पौरुष, तुमचा पराक्रम, तुमची निष्ठा हेच तुमचे वंशज म्हणून राहतील जन्मोजन्मी” अशा भावना व्यक्त करते व जावयास निघते. कर्ण वसुंधरा माता म्हणून आली म्हणून तिला वंदन करून आशीर्वाद मागतो. वसुंधरा त्याला “ माझा कर्ण असा झुकलेला आवडणार नाही मला. मृत्यूसमोर काय, मातेसमोर सुद्धा !” असे म्हणते. व वसूबाळाच्या वधाच्या सूडानंतर आपली भेट होईल असे म्हणून निघून जाते. कनातीवर पुन्हा छाया पडल्यामुळे कर्णाला वसुंधरा आल्यासारखे वाटते. पण ती कुंती असते. कुंती कर्णाला आपण तुझ्याकडे आई म्हणून आल्याचे सांगते. कर्ण कुंतीला ‘आपमतलबी स्त्री’ म्हणतो. कुंतीही आपल्या दडपलेल्या भावना व आपला झालेला कोंडभारा सांगते. आपण केलेला अन्याय मान्य करते व क्षमेची याचना करते. कर्ण नकार देत आईला पाठमोरा होतो. दुःखी कुंती निघून जाते. कर्ण तिला ‘आई’, ‘आई’ म्हणून हाका मारतो पण कुंती निघून गेलेली असते. दुर्योधनाने हा सारा संवाद ऐकलेला असतो. म्हणून तो कर्णाला सेनापतीपदाच्या जबाबदारीतून मुक्त करण्यास तयार होतो. कर्ण दुर्योधनाला, “ मित्रा उद्या कुरुक्षेत्रावर पांडवांबरोबर लढताना मला आठवणार नाही की मी कुणाचा पुत्र आहे ते! आठवण एकच राहिल की मी माझ्याच दुर्योधनाचा मित्र आहे.” ^{१५} असे म्हणतो. दुर्योधन भारावून कर्णाला आलिंगन देत असतानाच तिसरा प्रवेश संपतो

चौथा प्रवेश कर्णाच्या महालात सुरू होतो. गवाक्षातून बाहेर पाहताना एकदम अंधारून आल्याचे वसुंधरेला जाणवते. त्याचवेळेस गवाक्षातून किरणाचा एक झोत आत येतो. ह्या किरणाच्या झोताचे स्वरूप कर्णाने घेतलेले असते. ह्या प्रकाश झोताच्या ध्वनी सामर्थ्यानेच कर्णाचे पतन झालेले कळते. वसुंधरा ही “ सूर्याभोवती युगानुयुगं फिरण्यासाठी जन्म आहे या वसुंधरेचा! तिची कक्षा हा तिचा धर्म आहे. तिची श्रद्धा तिचं कर्म आहे.” असे भावनोत्कट उद्गार काढीत असतानाच हा प्रवेश संपतो. वसुंधरेच्या दीर्घ स्वगतातूनच ती कर्णाबरोबर सती जाण्यास तयार असल्याचेही समजते.

पाचवा प्रवेश पहिल्या अंकाच्या पहिल्या प्रवेशाच्या स्थळवेळेवर फ्लॅशबॅक पद्धतीने सुरू होतो. रथाच्या चक्राजवळ कुंती असते. तिच्याजवळ अर्जुन असतो. खूप शोधूनही अर्जुनाला कर्ण देह मिळालेला नसतो. अर्जुन आपल्या भावंडांसह कर्ण-देहाचा शोध घ्यावयास तयार होतो. कुंती कर्णाचे अत्यंदर्शन घेतल्याशिवाय रणभूमी सोडणार नसल्याचे सांगते. अर्जुन निघून जातो. कृष्ण तेथे येतो व कर्णाला अखेरची मुक्ती दिल्याचे सांगतो. कर्णाचे अंतीम दर्शन झाले नाही म्हणून कुंती दुःखी होते. कृष्णाला ती “तू कुठल्या जन्माचं वैर साधलंस ?” हे विचारते.

कृष्ण कर्णवधाचे कारण 'धर्म' हे देतो व अखेरीस, "मी सांगितलेली गीता कुणाला आठवणार नाही पण कर्णासारख्या अलीकिक दानशूर महापुरूषाला जग कधीही विसरणार नाही." १६ असे म्हणतो. कुंती मात्र आपली कर्णाने 'आई' म्हणण्याची अंतिम इच्छा पूर्ण झालेली नाही म्हणून दुःखी असते. पण कृष्ण तिला कर्णाने, कुंती जन्म रहस्य सांगून गेल्यावर, तिला 'आई' म्हणून हाक मारलेली होती हे सत्य सांगतो. कुंती "माझा बाळ मला आई म्हणाला ? खरंच आई म्हणाला ? कृष्णा, आता मी मरायला मोकळो झाले रे" १७ असे म्हणून दुःखावेगाने रथावर कोसळते. येथेच नाटक संपते.

५.३ कथानक विशेष :-

या नाटकाचे कथानक मूळ महाभारतापेक्षा वेगळे आहे. द्रौपदी-कर्ण यांची भेट, कुंतीचा व अर्जुनाचा रणांगणावरील कर्णासाठीचा विलाप ह्या घटना या कथानकातील वेगळेपणा दर्शवतात. तसेच नाटकामध्ये नाटककाराने कर्णाच्या जीवनातील अनेक घटना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे हे नाटक नायकाच्या अनेक गुणांवर प्रकाश टाकते. पण कथानकाला मात्र यामुळे पसरटपणा प्राप्त झाला आहे. नाटकाचे कथानक बंदिस्त असावे लागते. त्यामुळे नाटकातील संघर्ष खुलतो. पण या नाटकातील कथानकाचा पिळदारपणा कमी झाला आहे व घटनांची मालिका निर्माण झाली आहे. असे असले तरी नाटकातील प्रसंग प्रभावी आहेत.

तरीही नाट्यमय प्रसंगांनी या नाटकातील अनेक जागा व्यापल्या असल्यामुळे दृश्य स्वरूपात हे नाटक खुलते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कुंती-सूर्य यांचा संवाद व कर्ण मृत्यूनंतर कर्ण-वसुंधरा यांचा संवाद होय. हे संवाद ध्वनी व प्रकाशयोजनेद्वारे नाटककाराने आयोजलेले आहेत. वाच्य स्वरूपात जरी यांचा परिणाम जाणवत नसला तरी रंगभूमीवर यांचा परिणाम प्रकर्षाने जाणवतो.

५.४ 'तो राजहंस एक' मधील संघर्ष :-

या नाटकातील संघर्ष हा प्रत्यक्ष पात्रापात्रातील समोरासमोरचा संघर्ष नाही. हा संघर्ष मानसिक स्वरूपातील आहे. कर्णाच्या मनात अर्जुनाविषयी असणारा क्रोध किंवा अर्जुनाच्या मनात असणारा कर्णद्वेष दोन्ही पात्रे नाटकात जसूनसुद्धा समोरासमोर अभिव्यक्त होत नाही. कर्णाच्या मनातील संघर्ष, कुंतीच्या मनातील संघर्ष हा पूर्णतः मानसिक स्वरूपाचा आहे. म्हणूनच या संघर्षाला नियतीविरुद्ध मानव असेही स्वरूप आले आहे. माता म्हणून कुंतीची हतबलता, कर्णाच्या आयुष्याची ससेहोलपट, - याला व्यक्तीपेक्षा नियती कारणीभूत आहे असे वाटते. मूळ महाभारतातील हा संघर्ष मानवाला कर्मप्रवण बनवणारा आहे. येथेही लेखकाने तोच बाज

राखला आहे. पण याला मानवी भावभावनांच्या गुंतागुंतीने गहिरे बनविले आहे. द्रौपदीने कर्णाविषयी आस्था बाळगणे, त्याच्याविषयी क्षणीक प्रेम दर्शवणे, वृषसेनाचा अर्जुनाकरवी मृत्यू होणे, यावेळेस वृषालीने कर्णाच्या मातेची भूमिका घेणे या सान्या घटनांमधून टोकदार संघर्ष नाही, पण संघर्षाला सौंदर्य देण्याचे सामर्थ्य या घटनांच्यामध्ये आहे.

कर्णाच्या आयुष्यातील 'बेवारस' किंवा 'अनौरस' पणाचा संघर्ष व त्याने आयुष्यभर मैत्रीची राखलेली बुज व त्याकरीता सहन केलेला मानसिक कोंडमारा सर्वच साहित्यिकांना भुलवत आलेला आहे. या नाटकातसुद्धा हा संघर्ष आला आहे. कुंती आपली माता आहे. कौरव पांडवांच्यात श्रेष्ठत्त्व आपल्याकडे आहे. आपण मनात आणले तर धर्मासह सर्व पांडव आपले अनुयायी होतील, हे माहित असूनही मित्रप्रेमासाठी कुरूक्षेत्रावर त्यांने पत्करलेले वीरमरण ही घटना कर्णाच्या मानसिक दोलायमानतेला स्फुगेत करणारी आहे. यातून कर्णाच्या मनातील संघर्ष जिवंत होतो. पण हा संघर्ष कर्णाला मानवातील दुष्टतेकडे न नेता सुष्टतेकडे नेता. म्हणूनच कर्णाच्या जीवनातील हे नाट्य अनेक साहित्यिकांना भावते तसेच मधुसुदन कालेलकरना भावले आहे. नियतीविरुद्ध हतबल ठरलेल्या माता पुत्राचे ही हे नाटक आहे.

५.५ 'तो राजहंस एक' मधील व्यक्तीरेखा :-

५.५.१ कर्ण:-

कर्ण हा या नाटकाचा नायक आहे. नाटकाच्या नायकाकरीता लागणारे सर्व सद्गुण या व्यक्तिरेखेमध्ये आणण्याचा प्रयत्न नाटककाराने केला आहे. म्हणूनच या नाटकातील कर्ण शूर वीर व दानशूर आहे, तसाच मातृप्रेमी, कुटुंबवत्सल ही आहे. त्याचे मित्रप्रेम हे तर त्याच्या आयुष्याचे इतिकर्तव्य आहे. स्वतःला त्रास करून घेऊन दुसऱ्याला सुख देणारे हे व्यक्तिमत्व आहे. राधा ही आपली आई नाही हे माहित असतानासुद्धा कर्ण तिच्यावर निरतिशय प्रेम करतो. दुर्योधनाकरीता तो आपला मृत्यू स्वीकारतो. प्रत्यक्ष कृष्ण कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगतो. राज्यापासून सर्व प्रलोभने दाखवतो. तरीसुद्धा कर्ण आपल्या निश्चयापासून ढळत नाही. कर्णाचा हा दृढनिश्चयी स्वभाव या नाटकात वारंवार जाणवतो. दुर्योधनाची मैत्री व त्याकरीता स्वतःचा निर्वंश झाला तरी चालेल ही भूमिका शेवटपर्यंत कर्ण सोडत नाही. या पार्श्वभूमीवर तो वीरपिता आहे. म्हणूनच वृषसेनाला 'अभिमन्यूसारखा तुला मृत्यू येवो.' असा आशीर्वाद देवू शकतो.

या नाटकात कर्ण आपले सर्व सद्गुण सोडून फक्त कुंतीच्याच बाबतीत थोडाफार आक्रस्ताळेपणा स्वीकारताना दिसतो. कर्णाला जन्मरहस्य माहित नसतानासुद्धा कुंती त्याला 'पण-पण अंगाधिराज मला वाटलं होतं की पांच पांडवांप्रमाणे तू-ही-नाही तुम्ही एक आहात.'

असे म्हणते. त्यावेळेसही कर्ण कुंतीचे नाते तट्टिशी तोडत, “ राजमाते आईचे नावं म्हणजे वारंवार बदलणारे राजमुकुट नव्हेत. तो आहे एक आमरण बदलू न शकणारा शिलालेख.”^{१८} असे म्हणतो. कर्ण कुंतीचे नाते कर्णाला माहित नसतानासुद्धा कुंतीविषयीचा हा आकस त्याच्या सदगुणांच्या पार्श्वभूमीवर ठळकपणे उठून दिसतो. शेवटी नाते माहित झाल्यानंतरसुद्धा स्वतःच्या आईला कर्ण “ कुंवारपणी परपुरुषाशी रतिक्रिडा करण्याचं धारिष्ट्र नव्हतं केलं तुम्ही” असे म्हणतो. आपल्या आईशी हे व ह्या प्रकारचे बोलणे कर्णाच्या प्रतिमेला तडे पाडणारे आहे. त्याच्या ‘संयमी’ गुणाला ते छेद देते.

द्रौपदी वस्त्रहरणाच्यावेळी पशुतुल्य वागणारा कर्ण प्रत्यक्ष द्रौपदी सामोरी येवूनही संयमशील राहतो पण कुंतीच्याबाबत मात्र त्याच्याजवळ संयम नाही हे ही या पार्श्वभूमीवर उठून दिसते.

एकंदरीतच सर्व पौरुषेय गुणांचा एकत्रित मिलाफ असणारे हे कुटुंबवत्सल व्यक्तित्वआहे. ‘कुंतीविषयीचा त्रागा’ हा या व्यक्तिरेखेला नाटककाराने लावलेला एकमेव अवगुण आहे.

५.५.२ कृष्ण :-

कर्ण या व्यक्तिरेखेला ‘देवता’ रूप समजत असतो. कृष्ण ही देवतारूप होऊनच या नाटकात प्रकटतो. ‘धर्माच्या रक्षणासाठी अधर्माचा नाश’ ही या व्यक्तिरेखेची भूमिका आहे. म्हणूनच कुंतीची कर्णाबाबत समजूत घालताना, “ हा प्रश्न राजेपदाचा नाही. न्यायाचा आहे. हक्काचा आहे आणि त्यासाठीच हे धर्मयुद्ध चालले आहे.”^{१९} असे म्हणतो. कृष्णाला अर्जुनाइतकाच कर्ण प्रिय आहे. पण तत्वाकरीता - न्यायाकरीता- सत्याकरीता तो कर्णाचा बळी देण्यास तयार आहे. घटोत्कच वधाच्यावेळी सुद्धा कृष्णाची हीच नीती असते. तरीपण कर्णाच्या अंतिम संस्काराची जबाबदारी हा कृष्ण स्वीकारतो. एकंदरीतच कृष्ण हे दैवीपातळीवर वावरणारे व न्यायाच्या बाजूने लढणारे व्यक्तित्व आहे. पण कर्णाविषयीच्या त्याच्या भावना मानवी पातळीवरील आहेत. कर्णाविषयी या नाटकात द्रौपदीला बोलावयास तोच भाग पाडतो. यावरूनच कृष्ण सुद्धा कर्णप्रेमात पडलेला दिसतो.

५.५.३ राधा :-

कर्णाची आई म्हणून हे पात्र या नाटकात येते. कर्णाचे जन्मरहस्य तिला माहित असते. कुंतीची भेट होताच कर्णाची खरी माताही तिला ज्ञात होते. पण कुंतीने घातलेली रहस्य न सांगण्याची शपथ ती आयुष्यभर पाळते. वृषसेन, वसुंधरा व कर्ण यांच्यावर तिचे निरतिशय प्रेम आहे. म्हणूनच ती वृषसेनाच्या वधाची अर्जुनाने प्रतिज्ञा करताच त्याने रणांगणावर जावू नये

यासाठी ती प्रयत्न करते. यातून तिचे वात्सल्य, प्रेम दिसते. कर्णाची 'आई हो' म्हणून ती वसुंधरेस सांगते. या सान्यांतून कर्णाविषयीचे तिचे प्रेम वारंवार जाणवते. स्वतः निपुत्रिक असूनसुद्धा कर्णाविषयी असलेले तिचे अपत्यप्रेम वाचकाला थक्क करते. ह्या मनस्वी प्रेमांमुळेच हे पात्र लक्षात राहते.

५.५.४ वसुंधरा :-

ही कर्णाची पत्नी आहे. पतिव्रता आहे. सौंदर्य व सद्गुण हे दोन्ही तिला लाभले आहेत. कर्णाच्या मृत्यूनंतर सुद्धा कर्णाचा आत्मा प्रकाशरूपाने तिच्याशी बोलतो. वसुंधराही 'तेजाच्या या वलयात मी अखंड न्हाले आहे. हा गंध रंध्रारंध्रावर मी ल्याले आहे. नाथ आता दिसू लागली आहे पुनर्मीलनाची वेळ !..... या जगात आता जगण्यासारखं काही राहिलं नाही.' अशा आपल्या भावना व्यक्त करते. कर्णाबरोबर सहगमनाची इच्छा व्यक्त करते. यातच तिच्या पतिव्रत्याचा मोठेपणा दिसतो.

ही जशी महान पतिव्रता आहे तशीच तिला जबाबदारीची जाणीव ही आहे. म्हणूनच वृषसेनाच्या मृत्यूनंतर ती स्वतःच दुःख विसरून कर्णाचे सांत्वन करण्यासाठी मातेचे रूप घेऊन जाते. या प्रसंगातील 'मातृस्वरूप वसुंधरा' हे रूप नाटकात क्षणिक घेऊन सुद्धा रसिकांच्या मनात घर करते. द्रौपदी घरी येते तेव्हा वसुंधरा तिला कुंकू लावते. वैरातसुद्धा स्वकर्तव्याची व परंपरेची तिला जाण आहे हे यावरून दिसून येते. यातूनच तिचे खानदानी भारतीय सौंदर्य प्रकटते.

माता, पत्नी व सहधर्मचारणी ही स्त्रीची तिन्ही रूपे वसुंधरेत आढळतात.

५.५.५ द्रौपदी :-

ही अग्नीकन्या आहे. स्वतःच्या वस्त्रहरणाची तिला भयानक चीड आहे. तरीही कर्णाविषयी तिचे मन आपुलकीने भरलेले आहे. कर्णाच्या रूपाबद्दल व शौर्याबद्दल तिला आकर्षण आहे. म्हणूनच कृष्णाने तिला कर्णाविषयी खोदून विचारताच, " एका अलौकिक तेजःपुंज पौरुषाच्या दर्शनाने मी दिपून गेले. पांडवांची भार्या आहे हे विसरून गेले. आणि मनात विचार आला अशा देखण्या शौर्यशाली पुरुषाला पती म्हणून नाकारण्यात आपण चुकतो- अशा नरवीराची पत्नी होण्याचं भाग्य आपण लाथाडलं !" ^{२०} असे आपले मनोगत प्रकट करते. कर्ण अभिमन्यूवर शस्त्र धरणार नाही असा विश्वासही तिला असतो. म्हणूनच ती कर्णाला याचा जाब विचारण्यासाठी एकटी कर्णमहाली जाते. दुर्योधन व कौरवाविषयी आत्यंतिक क्रोध व कर्णाविषयी आस्था अशा दुआबात हे पात्र नाटककाराने रंगवले आहे.

५.५.६ कुंती :-

कर्णाची जन्मदात्री आई पण समाजभयामुळे, परंपरेमुळे हे नाते ती उघड करू शकत नाही. कर्णाविषयी असणारे तिचे मातृप्रेम वारंवार जाणवते. त्याचसोबत कर्ण रणांगणावर बळी जावू नये यासाठीची तिची आर्त धडपडही जाणवते. कर्णाविषयी आपण अपराधी आहोत. कर्णाला बालपणी नदीपात्रामध्ये प्रवाहपतीत करणे ही आपल्या आयुष्यातील चूक होती. ती आपण परंपरेच्या बंधनामुळे, सामाजिक संकेतामुळे दुरूस्त करू शकलो नाही. याची तिला खंत आहे. कर्णाला न्याय मिळाला पाहिजे, ह्या तिच्या भावना असतात. पण कौरव पांडवांच्या युद्धात या भावनांना ती समर्थपणे व्यक्त करू शकत नाही. असहाय्य स्त्री व हतबल माता या दोन्ही रूपात कुंती आपणाला भेटते. 'अर्जुनही हवा, कर्णही हवा.' यामुळे कर्णाला मृत्यू स्वीकारावा लागतो. तदनंतर तिचा आक्रोश, अर्जुनाला सत्य सांगणे हे जरी सत्य भाव असले तरी कर्ण जीवंत असेपर्यंत ती कर्णासाठी काही करू शकली नाही. यामुळे कुंतीचे मातेपेक्षा असहाय्य स्त्रीचेच चित्र मनात ठसते. कुंती परंपरागत सामाजिक नीतीमत्तेचा बळी ठरते. याकरीता तिला स्वअपत्याचा बळी द्यावा लागतो.

५.५.७ दुर्योधन, अर्जुन, शकुनी, अवंतिका :-

ही पात्रे घटनाक्रम व कथानक पुढे नेण्यासाठी येतात. पण यातील मित्रप्रेमी दुर्योधन आपल्या लक्षात राहतो. कारण तो जसा कर्णासमोर आपल्या भावना स्पष्ट करून अश्रू ढाळू शकतो. तसाच कर्ण हा कौंतेय आहे हे कळताच त्याला सेनापतीच्या पदावरून मुक्त करून आपल्या सहोदर भावंडाकडे जायला सांगतो. तसेच " मित्रा उद्या पांडवांच्या बाजूनं लढताना या दुर्योधनाला अभिमान वाटेल." अशा भावना व्यक्त करतो. यामधून दुर्योधनाची प्रगल्भता दिसून येते. अर्जुन, शकुनी, अवंतिका ही पात्रे आपले नाटकातील कार्य पूर्ण करून कथानकाला गती देतात.

५.६ 'तो राजहंस एक' मधील संवाद व भाषाशैली :-

नाट्याला अनुकूल अशी भाषाशैली या नाटकात वापरली आहे. स्वगते व दीर्घ संवाद हे या नाटकाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. कुंतीचा कृष्णाशी होणारा संवाद, त्यातून प्रकटणाऱ्या तिच्या व्यथा, कर्णाची स्वगते- त्यातून प्रकटणाऱ्या त्याच्या भावना, वसुंधरेचे शेवटचे स्वगत यातून कर्ण कथेचे नाट्य फुलते व त्याला एक वेगळे भावनिक सौंदर्य लाभते.

याच नाटकात सूर्य व कुंती आणि कर्ण मृत्यूनंतर कर्णाचा वसुंधरेशी संवाद हा ध्वनि प्रकाश योजनेद्वारे घेतला आहे. यामुळे संवादाला एक वेगळ्या नाट्यतंत्राचे परिमाण लाभले

आहे. तसेच या नाट्याची भाषा सहज सोपी व सुलभ आहे. या भाषेला जडजंजाल शब्दांचा सोस नाही. यामुळे वाचकाना वाचताना ती सहज वाच्य बनते व भावार्थ प्रकट करते. वसुंधरेचे शेवटचे स्वगत म्हणजे उत्तम गद्यकाव्यच म्हटले पाहिजे, “ जळून जायची भीती कुणाला ? दिव्यावर पंख जाळून घेणाऱ्या क्षुद्र किटकांना, सूर्याभोवती युगानुयुगे फिरत असणाऱ्या वसुंधरेला नाही !... ”^{२१} किंवा “ सारी बंधने झुगारून माती आज आभाळाला भिडायला निघालो आहे. सात जन्मीची स्वप्ने दोन डोळ्यांत घेऊन पुन्हा एकदा त्या प्रखर तेजस्वी प्रकाशात स्वतःला जाळून घेण्यासाठी. ”^{२२} वरील वाक्ये त्या स्वगतातील उत्तम गद्यकाव्याची उदाहरणे म्हणून घेता येतील. कर्णाचे आईसमोरील दीर्घ संवाद हे काव्यात्म व जळजळीत आहेत. यामध्ये “ नरमादीच्या संभोगातून जन्माला येणारं पितृत्वाचं नातं रक्तमांसाच्या खोट्या आवरणाखाली गुदमरून गेलं!” अशी वाक्ये येतात. पण ती बीभत्स वाटत नाहीत. कर्णाच्या भावना ही वाक्ये स्पष्टपणे मांडतात. एकंदरीतच सहज सोपी तरीही नाट्याभिनवेश जपणारी ही भाषा आहे.

५.७ ‘तो राजहंस एक’ मधील नाट्यसौंदर्य :-

‘कर्णाचे जीवन’ अनेक साहित्यिकांना वेड लावून गेले आहे. कर्णाचे जीवन हेच मुळी शोकात्म नाट्य आहे. “ वास्तव जीवनातला कडवटपणा, जीवनाचा फोलपणा, जीवन संघर्षातील व्यर्थता दृश्यरूपात प्रेक्षकाला रंगपीठावर दिसते आणि शेवटच्या अंकातील अपरिहार्य विनाश पाहून ही जाणीव अधिक दृढ होते की सर्वच दुर्घटना शेवटी माणसाला विधिशरण करतात. ”^{२३} असे सदा कऱ्हाडे शोकनाट्यासंदर्भात लिहितात. ‘तो राजहंस एक’ हे नाटक ही नियतीच्या घेऱ्यात अडकलेल्या नायकाचे आहे. पण त्याच्या जीवनाला मात्र फोलपणा नाही. म्हणूनच या नाटकातील कृष्ण “ मी सांगितलेली गीता कुणाला आठवणार नाही पण कर्णासारख्या अलौकिक दानशूर महापुरुषाला जग कधीही विसरणार नाही. ” असे म्हणतो. तर वसुंधरा ‘पण तुमची किर्ती- तुमचं चारित्र्य -तुमचं पौरुष तुमचा पराक्रम- तुमची निष्ठा हेच तुमचे वंशज म्हणून उभे राहतील जन्मोजन्मी ! ”^{२४} असे म्हणते. कर्णाच्या संदर्भातील ही वाक्ये आजही खरी आहेत. म्हणूनच शोकात्म नाट्याबरोबर संपणारे नायकाचे नायकपण या नाटकात संपत नाही. या नाटकाच्या नायकाचे महानपण यामुळे टिकते. तसेच या नाटकात पूर्णतः खलनायकत्वाचा रंग असणारे एकही पात्र नाही. नियतीच येथे खलनायक ठरते. म्हणूनच कृष्ण, कुंती, अर्जुन आणि दुर्योधन यांनाही वेदना, दुःख भोगावे लागते. नायकाबरोबरच यांनाही शोकात्म भाव झाकोळून टाकतात हे या नाटकाचे वैशिष्ट्य आहे. इतर पात्रांची दुःखे व वेदना नाटकाचे सौंदर्य वाढवतात. तसेच द्रौपदी -कर्णाची भेट, वसुंधरेने द्रौपदीला कुंकू लावणे,

ध्वनी प्रकाश योजनेद्वारे कर्णाच्या पतनानंतर कर्ण वसुंधरेचे संवाद हे मूळ कथानकापारून वेगळे असणारे पण या नाटकात नाट्य फुलवणारे प्रसंग या नाटकाला एक वेगळे सौंदर्य देतात. कथेचे सौंदर्य या घटनेने वाढतेच पण त्याचबरोबर नाटककाराच्या कल्पनाशक्तीचा परिचय वाचकाला होतो. यामुळे नेहमीच्या कथानकाला वैशिष्ट्यपूर्ण वेगळेपणाचा बाज यामुळे प्राप्त होतो.

थोडक्यात कर्णाचे साकारलेले उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व, अन्य वेधक व्यक्तिरेखा, गद्यकाव्याचा साज लेवून आलेले काही ठिकाणचे संवाद, प्रवाही व भाववाही भाषाशैली, व्यक्तिरेखांच्या मनातील टोकदार संघर्षांचे चित्रण, प्रसंगातील पिळदार नाट्य साकारण्याचे कौशल्य या वाङ्मयगुणांमुळे हे नाटक वाचक-प्रेक्षकांच्या मनास दीर्घकाळ विचारप्रवण करित राहते.

७.७ समारोप-

ह्या सातव्या प्रकरणामध्ये मधुसुदन कालेलकर लिखित 'तो राजहंस एक' ह्या नाटकातील कथानक, संघर्ष, व्यक्तिरेखा, संवाद व भाषाशैली व नाट्यसौंदर्य या घटकांच्या अनुषंगाने आपण अभ्यास केला. ह्यावरून आपल्याला पुढील निष्कर्ष मिळाले.

- १) हे नाटक एका प्रथितयश नाटककाराचे असल्याचे नाटकाच्या धाटणीवरून लक्षात येते. नाटकाची बांधणी नेटकी झालेली आहे.
- २) या नाटकाकडे समिक्षकांचे फारसे लक्ष गेलेले नाही.
- ३) या नाटकामधील ध्वनीप्रकाश संवेदनेच्या तंत्राने निर्माण झालेले नाट्य यशस्वी झाले आहे.
- ४) संपूर्ण नाटक 'कर्ण' या एकाच व्यक्तिरेखेचे आहे.
- ५) स्वगते व दीर्घसंवाद हे या नाटकाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरते.
- ६) यातील काही संवाद हे गद्यकाव्यात्मक आहेत.

संदर्भ व टीपा

१. कालेलकर मधुसुदन, 'तो राजहंस एक', ह.रा.महाजनी प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९७५

पृष्ठ ६

२. तत्रैव पृष्ठ ७
३. तत्रैव पृष्ठ १२
४. तत्रैव पृष्ठ १७
५. तत्रैव पृष्ठ २५
६. तत्रैव पृष्ठ ३०
७. पहा. तत्रैव पृष्ठ ३२
८. तत्रैव पृष्ठ ४८
९. तत्रैव पृष्ठ ५०
१०. तत्रैव पृष्ठ ५०
११. पहा. तत्रैव पृष्ठ ५५
१२. तत्रैव पृष्ठ ५६
१३. तत्रैव पृष्ठ ७१
१४. तत्रैव पृष्ठ ७९
१५. पहा तत्रैव पृष्ठ ८७
१६. तत्रैव पृष्ठ ९१
१७. तत्रैव पृष्ठ ९२
१८. पहा तत्रैव पृष्ठ ३२
१९. तत्रैव पृष्ठ ५९
२०. तत्रैव पृष्ठ ५८
२१. तत्रैव पृष्ठ ८८
२२. तत्रैव पृष्ठ ८९

२३. कऱ्हाडे सदा, 'शोकनाट्याचे साहित्यरूप', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, द्वितीयावृत्ती १९८६,

पृष्ठ ९३

२४. उ. नि.१ पृष्ठ ८१

